

PAWEŁ BEYGA

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu

<https://orcid.org/0000-0002-0838-9482>

**Wybrane teologiczne wątki
dokumentu dialogu katolicko-anglikańskiego
Walking Together on the Way w kontekście aktualnych
wyzwań posoborowego ekumenizmu**

**Selected theological aspects of the document of Catholic-Anglican dialogue
Walking Together on the Way in the context of current challenges
of post conciliar ecumenism**

Abstract

Ecumenical activity is a very important aspect of life in the Catholic Church. The main reception of this activity are works of special groups and commission between Catholic Church and another Christian communities and churches. The Anglican–Roman Catholic International Commission (ARCIC) is a group created in 1969 that seeks to make ecumenical progress between the Roman Catholic Church and the Anglican Church. The Third Anglican-Roman Catholic International Commission has issued its first agreed statement with the title *Walking Together on the Way: Learning to be the Church – Local, Regional, Universal*. The ecclesiological document shows the relation between local Churches and the universal Church, the role of the Archbishop of Canterbury and the Bishop of Rome, and the condition of Anglican Communion in a universal world. The author of the article looked at this new ecumenical document in light of the perspective of the situation of ecumenical dialogue and the teachings of the Second Vatican Council and Pope Emeritus Benedict XVI.

Keywords: ARCIC, ecumenism, Church, dialogue.

Streszczenie

Ekumenizm stanowi niezwykle ważną działalność Kościoła katolickiego. Główną realizacją tej aktywności są prace specjalnych grup i komisji pomiędzy Kościołem katolickim a innymi chrześcijańskimi Kościołami i Wspólnotami. Międzynarodowa Anglikańsko-Rzymskokatolicka Komisja (ARCIC) jest grupą utworzoną w 1969 r., która dąży do ekumenicznego postępu pomiędzy Kościołem rzymskokatolickim a Kościołem anglikańskim.

W trzeciej fazie prac Międzynarodowej Anglikańsko-Rzymskokatolickiej Komisji wydano pierwszy wspólny dokument zatytułowany *Walking Together on the Way: Learning to be the Church – Local, Regional, Universal*. Ten eklezjologiczny dokument ukazał relacje pomiędzy Kościołami lokalnymi i powszechnym, rolę arcybiskupa Canterbury oraz biskupa Rzymu, a także kondycję wspólnoty anglikańskiej w całym świecie. Autor artykułu spojrział na ten nowy dokument ekumeniczny z perspektywy sytuacji dialogu ekumenicznego i nauczania II Soboru Watykańskiego oraz papieża emeryta Benedykta XVI.

Słowa kluczowe: ARCIC, ekumenizm, Kościół, dialog.

Międzynarodowa teologiczna komisja anglikańsko-katolicka (*Anglican–Roman Catholic International Commission*) ukończyła w 2017 r. prace nad nowym dokumentem poświęconym zagadnieniom eklezjologicznym. Na zauważenie zasługują dwa fakty wiążące się z tym nowym tekstem. Po pierwsze, chociaż dokument został przygotowany już w 2017 r., to jednak jego publiczne ogłoszenie miało miejsce dopiero w roku następnym. Po drugie, jest to efekt trzeciej fazy prac mieszanej komisji (ARCIC III), która już wcześniej podejmowała problemy związane z eklezjologią. Jednakże jest to pierwszy dokument przygotowany za pontyfikatu Franciszka. Z tym następcą św. Piotra należy wiązać także promulgowanie nowej zachodniej księgi liturgicznej, czyli *Divine Worship: The Missal*, która przeznaczona jest dla członków ordynariatów personalnych byłych anglikanów. Jest to pewien kontekst eklezjalny, w którym prowadzony jest dialog anglikańsko-katolicki.

Nowy dokument – *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal* – jest dostępny jedynie w angielskiej wersji językowej m.in. na stronie internetowej Stolicy Apostolskiej¹. Podpisany w Erfurcie przez przedstawicieli Kościoła katolickiego i Wspólnoty Anglikańskiej doczekał się bardzo skromnych komentarzy ze strony teologów obu konfesji. Przykładem takiego komentarza może być krótka praca anglikańskiego teologa Jamesa Hawkey’a, dostępna jedynie w języku angielskim. Uczciwość badawcza nakazuje zaznaczyć, iż spod pióra polskich teologów nie wyszły wielkie prace poświęcone anglikańskiej teologii, a co za tym idzie, dialog anglikańsko-katolicki pozostaje nadal swoistą *terra incognita* pomimo kilku prac rzetelnie podejmujących ten temat.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja wybranych teologicznych problemów, które porusza nowy dokument dialogu anglikańsko-katolickiego. Temu zadaniu podporządkowana będzie struktura niniejszego artykułu, na którą będą się składać trzy części. Na początku zostaną ukazane konteksty współczesnego dialogu ekumenicznego pomiędzy Kościołem katolickim a Wspólnotą Anglikań-

¹ Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal* (11.07.2018). http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/angl-comm-docs/rc_pc_chrstuni_doc_20180521_walking-together-ontheway_en.pdf.

ską: dotychczasowy przebieg rozmów, decyzje anglikanów w kwestii nauczania moralnego i ordynacji kobiet oraz utworzenie ordynariatów personalnych dla byłych anglikanów. Kolejno zostaną ukazane wybrane wątki teologiczne podjęte w nowym dokumencie. Ostatni punkt będzie stanowił próbę teologicznej oceny rezultatów pracy międzynarodowej anglikańsko-katolickiej komisji teologicznej. Z oczywistych powodów niniejszy artykuł nie pretenduje do miana wyczerpującego studium interesującego nas tematu, chce być raczej impulsem do dalszych badań oraz przyczynkiem do dyskusji.

1. Konteksty pracy nad dokumentem

Obchodzona przed kilkoma laty rocznica zakończenia obrad II Soboru Watykańskiego stanowi również dzisiaj dobrą okazję nie tylko do krytycznej i poważnej lektury dokumentów soborowych. Pięćdziesiąta rocznica zamknięcia soboru zmusza także do recenzji osiągnięć posoborowego dialogu ekumenicznego, a w szczególności dialogu katolicko-anglikańskiego. Kierunkowskazem dla wysiłków na rzecz jedności chrześcijan dla strony katolickiej pozostaje dekret o ekumenizmie *Unitatis redintegratio* z 1964 r. Ojcowie soborowi spoglądając na wiele wyznań wyrosłych z Reformacji zauważyli, że: (...) wiele wspólnot, czy to narodowych, czy wyznaniowych, odłączyło się od Stolicy Rzymskiej. Wśród tych, w których trwają w pewnej mierze tradycje i struktury katolickie, szczególne miejsce zajmuje Wspólnota Anglikańska².

Ostrożne próby podejmowania obustronnego dialogu podejmowane były już na przełomie XIX i XX w. Było to zasługą Ruchu Oksfordzkiego i konwersjom pojedynczych anglikanów do Kościoła katolickiego, z których największym echem odbiła się ta dokonana przez Johna Henry'ego Newmana³. Dialog i kontakty pomiędzy konfesjami zostały zahamowane dwoma papieskimi dokumentami: *Apostolicae curae et caritatis* Leona XIII oraz *Mortalium animos* Piusa XI. W pierwszym Stolica Apostolska orzekła nieważność anglikańskich święceń, a w drugim zabraniano katolikom wspólnych modlitw z chrześcijanami innych denominacji. Lata bezpośrednio przed i po II Soborze Watykańskim przyniosły najpierw zbliżenie pomiędzy nieufnie spoglądającymi na siebie do tego czasu wspólnotami wyznaniowymi⁴,

² Sobór Watykański II. 2002. Dekret o ekumenizmie „Unitatis redintegratio” (1964), 13. W *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*. Poznań: Pallotinum.

³ Godnym zauważenia jest fakt, iż kontakty Kościoła Anglii z Kościołem prawosławnym datują się również na początek XX w. Zob. Mikołaj Kozłowski. 1983. „Historia dialogu anglikańsko-prawosławnego”. *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 3: 29–45.

⁴ Na czasy pontyfikatu Jana XXIII datuje się ożywienie obustronnych kontaktów Stolicy Apostolskiej z anglikanami. Świadectwem dobrej woli jest spotkanie papieża z arcybiskupem Canterbury Geoffreyem Fischerem w 1960 r. Była to pierwsza wizyta prymasa Anglii w Watykanie od 1531 r.

a wreszcie zaowocowały zawiązaniem się międzynarodowej komisji anglikańsko-katolickiej. Jej celem było wypracowanie wspólnych dokumentów. Miały one z jednej strony bez uprzedzeń sporządzać swoisty protokół niezgodności pomiędzy katolikami a anglikanami. Jednocześnie z drugiej strony wspólne dokumenty miały zawierać propozycje wypracowania takich rozwiązań teologicznych, które byłyby do przyjęcia przez obu partnerów rozmów. W tym miejscu należy zauważyć, że każdy z dokumentów zastrzega, iż nie jest to stanowisko wiążące wiernych obu Kościołów, a ich autorzy wręcz milcząco oczekują i zakładają teologiczną krytykę ze strony kompetentnych zwierzchników obu wspólnot. Takie zastrzeżenie posiada także najnowszy dokument, czyli *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*⁵. Obustronny dialog doktrynalny jest zatem pierwszym kontekstem, który należy brać pod uwagę, otwierając nowy dokument podejmujący tematy eklezjologiczne.

Chociaż ostatni sobór docenił katolicki potencjał obecny we wspólnocie anglikańskiej, to jednak słowa o tradycjach i formach ustrojowych katolickich stanowią dzisiaj raczej relikwię stanu anglikanizmu w latach II Soboru Watykańskiego, niż aktualny opis sytuacji tej wspólnoty. Na taki stan rzeczy miały wpływ decyzje podjęte, i nadal podejmowane, wewnątrz Wspólnoty Anglikańskiej. Zrywają one pewną już nadszarpniętą przez reformacją więź z Kościołem katolickim, a przede wszystkim wydają się stać w sprzeczności z samą Ewangelią. Postulowano bowiem m.in. dopuszczanie kobiet do święceń w stopniu diakonatu, prezbiteratu, a kolejno także episkopatu⁶. Tych zmian dokonano z pominięciem głosów konserwatystów w Kościele Anglii⁷. Kryzys przejawiał się także w zmianie stanowiska części anglikanów w kwestii ludzkiej płciowości, domagano się ordynowania jawnych homoseksualistów oraz błogosławienia związków między osobami tej samej płci⁸. Skandalem w wielu konserwatywnych wspólnotach

Zob. Tadeusz Kałużny. 2012. *Na drogach jedności. Dwustronne dialogi doktrynalne Kościoła rzymskokatolickiego na płaszczyźnie światowej*, Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów, 138.

⁵ *The document published here is the work of the Anglican–Roman Catholic International Commission. It is a joint statement of the Commission. The authorities who appointed the Commission have allowed the statement to be published so that it may be widely discussed. It is not an authoritative declaration by the Roman Catholic Church or by the Anglican Communion, which will evaluate the document in order to take a position on it in due time.* Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, VI.

⁶ Zebrania argumentów przemawiających, według anglikanów, za ordynacją kobiet podjął się Przemysław Kantyka w: Przemysław Kantyka. 2012. „What Happened to «Sola Scriptura»? How the Bible was Used in the Fight for Women Priests and Bishops in the Anglican Communion”. *Roczniki Teologii Ekumenicznej* 4 (59): 31–42.

⁷ Zob. Aidan Nichols. 2011. *Anglican Uniatism: A Personal View*. W *Anglicans and the Roman Catholic Church. Reflections on Recent Developments*. Red. Stephen. Cavanaugh, 87. San Francisco: Ignatius Press.

⁸ Por. Marcin Składanowski. 2010. „Anglicanorum coetibus wobec problemu anglikańskiej tożsamości”. *Roczniki Teologii Ekumenicznej* 2 (57): 100.

wewnątrz anglikanizmu zakończył się wybór na biskupa jawnego homoseksualisty – Gene Robinsona (New Hampshire, USA)⁹. Najnowszym anglikańskim pomysłem jest próba stworzenia liturgii towarzyszącej zmianie płci¹⁰. To wszystko sprawia, że dialog anglikańsko-katolicki nie tylko napotyka problemy niewystępujące w latach sześćdziesiątych ubiegłego stulecia, ale wymaga godnej podziwu cierpliwości pracy teologów zarówno anglikańskich, jak i katolickich. Stąd każdy nowy dokument jawi się jako ważne i godne zauważenia osiągnięcie. Trudności posoborowego dialogu są zatem drugim kontekstem, który stanowił tło dla prowadzonych teologicznych rozmów.

Błędem byłoby jednak sądzić, iż konserwatywni anglikanie oniemieli wobec zmian w ich duchowej ojczyźnie. Ci, którzy pragnęli pozostać wierni swojemu sumieniu, obrali dwie drogi. Jedna z nich polega na pozostaniu we wspólnocie anglikańskiej i próbie zmiany od wewnątrz tendencji liberalizujących, pojawiających się w niej od ok. lat dziewięćdziesiątych. Przykładem jest zawiązana w ostatniej dekadzie XX w. Tradycyjna Wspólnota Anglikańska (*Traditional Anglican Communion*). Skupia ona w sobie czternaście anglikańskich Wspólnot nienależących oficjalnie do Wspólnoty Anglikańskiej, kierowanej przez arcybiskupa Canterbury¹¹. Druga droga polega na zwróceniu się do Stolicy Apostolskiej z prośbą o konwersję. W tym miejscu należy podkreślić za Benedyktem XVI, że inicjatywa wychodziła nie od strony katolickiej, lecz „od anglikańskich biskupów, którzy weszli w dialog z Kongregacją Nauki Wiary i rozpoznali, w jakiej formie można by było się do siebie zbliżyć i zjednoczyć. Biskupi ci powiedzieli, że całkowicie dzielą wiarę opisaną w Katechizmie Kościoła Katolickiego. (...) Trzeba było tylko zobaczyć, na ile mogliby zachować własną tradycję, własne formy życia z całym ich bogactwem”¹². Odpowiedzią na te prośby był dokument obecnego papieża emeryta zatytułowany *Anglicanorum coetibus* (2009 r.). Byli anglikanie są w Kościele katolickim skupieni w trzech ordynariatach personalnych i posługują się oprócz zwyczajnej i nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego także własną formą liturgii rzymskiej, zawierającej elementy anglikańskiej tradycji. Przejście części konserwatywnych anglikanów do Kościoła katolickiego jest zatem trzecią perspektywą spoglądania na nowy dokument dialogu.

⁹ Zob. Antoni Nadbrzeżny. 2010. „Unia czy wspólnota z Rzymem? Pytanie o model jedności chrześcijan w konstytucji apostołskiej Benedykta XVI *Anglicanorum coetibus*”. *Studia Salvatoriana Polonica* 4: 42–43.

¹⁰ Anglikanie przygotowują liturgię zmiany płci dla transseksualistów? (11.07.2018). <https://www.gosc.pl/doc/4046881.Anglikanie-przygotuja-liturgie-zmiany-plci-dla-transseksualistow>.

¹¹ Zob. Dariusz Bruncz. 2008. „Wspólnota Anglikańska po Konferencji Lambeth 2008”. *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 2 (63): 86.

¹² Benedykt XVI, Peter Seewald. 2011. *Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu*. Tłum. Piotr Napiwodzki. Kraków: Znak, 107.

2. Wybrane wątki teologiczne w nowym dokumencie ARCIC III

Najnowszy dokument wypracowany przez ARCIC podzielony został na sześć głównych rozdziałów poprzedzonych wstępem, wprowadzeniem i krótkim słownikiem podstawowych pojęć, a zwieńczonych zakończeniem, bibliografią oraz wykazem twórców tekstu.

Dokument *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal* już na początku zastrzega, iż nie jest to oficjalne stanowisko Kościoła katolickiego oraz Wspólnoty Anglikańskiej. Jest to uwaga ważna, biorąc pod uwagę fakt, iż kilka dokumentów wypracowanych od początku lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku doczekało się krytyki ze strony Kongregacji Nauki Wiary. Przykładem może być pierwszy dokument dialogu, czyli deklaracja z Windsoru na temat Eucharystii z 1971 r.¹³ Spotkał się on z reakcją ze strony rzymskiej kongregacji, która wskazała na pewne niejednoznaczności występujące w jego tekście¹⁴. Możliwe, że także najnowszy dokument doczeka się krytycznej lektury ze strony Kongregacji Nauki Wiary. Jest to bowiem nie tylko reagowanie na teologiczne niejasności, lecz także świadectwo poważnego traktowania dialogu przez stronę katolicką na najwyższych kościelnych szczeblach.

Autorzy jednoznacznie wskazali na cel dialogu ekumenicznego oraz ogłaszania specjalnych dokumentów jako jego efektów. Są nimi: osiągnięcie na nowo pełnej komunii w życiu sakramentalnym oraz we wierze (*the restoration of complete communion in faith and sacramental life*), a także widzialna jedność oraz pełna eklezjalna komunია (*visible unity and full ecclesial communion*)¹⁵. Te dwa postulaty domagają się jednak przyjęcia pewnych założeń, które autorzy dokumentu opisali jako poszukiwanie tego, co we własnej tradycji konfesyjnej zostało zapomniane lub niedowartościowane, a co można odnaleźć u partnera dialogu¹⁶.

¹³ Zob. Międzynarodowa Komisja Anglikańsko-Rzymskokatolicka. 1979. „Wspólna deklaracja na temat Eucharystii (Windsor 1971)”. *Zeszyty Naukowe KUL* 4 (22): 62–65.

¹⁴ „Zauważa się z zadowoleniem, że liczne wyrażenia jasno przyjmują rzeczywistą obecność Ciała i Krwi Chrystusa w sakramencie (...) Jednak niektóre inne sformułowania, przede wszystkim te, które dążą do wyrażenia pełni tej obecności, nie wydają się wyjaśniać w sposób adekwatny tego, co Kościół wyraża przez pojęcie *preistoczenia*”. Cyt. za: Kongregacja Nauki Wiary. 2010. *Uwagi o Raporcie końcowym ARCIC (1982). W W trosce o pełnię wiary. Dokumenty Kongregacji Nauki Wiary 1966–1994*. Red. Janusz Królikowski, Zygmunt Zimowski, Tarnów: Biblos, 219.

¹⁵ Por. Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, VII.

¹⁶ *This process involves being prepared both to discern what appears to be overlooked or underdeveloped in one's own tradition and to ask whether such things are better developed in the other tradition. It then requires the openness to ask how such perceived strengths in the other tradition might be able, through receptive learning, to help with the development and enrichment of this aspect of ecclesial life within one's own tradition. This method, commonly called receptive ecumenism, is an approach which is strongly influenced by Pope John Paul II's request of church leaders and theologians from other traditions to help reimagine the practice of papacy*. Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 6.

Dokument nazywa ten sposób poszukiwania jedności chrześcijan ekumenizmem receptywnym, a wezwanie do takiego uprawiania ekumenizmu widzi w słowach Jana Pawła II. Papież bowiem 6 grudnia 1987 r. oraz ponownie w encyklice *Ut unum sint* wezwał do poszukiwania takich form sprawowania tego urzędu, w którym możliwe będzie realizowanie uznawanej przez jednych oraz drugich posługi miłości. Oprócz przemyślenia na nowo posługi biskupa Rzymu autorzy dokumentu tych zagubionych elementów tożsamości obu stron upatrują m.in. w powrocie do Pisma Świętego i pism Ojców Kościoła, dowartościowaniu liturgii czy też w krytycznym spoglądaniu na własną wspólnotę wyznaniową¹⁷.

Ważną część dokumentu *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal* stanowi próba ukazania zależności pomiędzy Kościołem powszechnym a Kościołami lokalnymi. Słusznie zauważono, że grecki termin εκκλησια występuje w Piśmie Świętym w różnych znaczeniach: raz jako zgromadzenie liturgiczne, innym razem jako społeczność lokalna, a jeszcze w innym miejscu jako ogół wierzących w Chrystusa¹⁸. Autorzy dokumentu wskazali na nowotestamentowe napięcie występujące w rozumieniu relacji Kościoła powszechnego i lokalnego na przykładzie biblijnych fragmentów o zmartwychwstaniu – chociaż uczniowie osobiście przyjęli widok pustego grobu, to jednak spotkanie Chrystusa zmartwychwstałego dokonało się w „Galilei narodów”. Uczniowie zostali zatem posłani z ich doświadczeniem zmartwychwstania do całego świata¹⁹. W ich misyjnej działalności należy zatem upatrywać rozciągnięcia osobistego, lokalnego doświadczenia wiary na cały świat.

¹⁷ ARCIC III is convinced that, just as a return to the sources of tradition in Scripture, liturgy, and the Patristic and Scholastic periods (ressourcement) has been renewing both Anglican and Roman Catholic theology since the middle of the last century, so critical self-examination through the prism of ecumenical dialogue and receptive learning can deepen the renewal and participation of the Church in the Trinitarian communion of God. Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 6.

¹⁸ Many uses of the word “church” can be found throughout the New Testament (Acts, Matthew, Hebrews, and Revelation). Paul, however, furnishes us with its most extensive range of usage. Sometimes it simply meant an assembly for worship (1 Cor 11.18; 14.19,34), sometimes a house-congregation (Rom 16.5; Col 4.15; Philem 2), sometimes a distinct local community (e.g. “the church of God that is in Corinth” in 1 Cor 1.2 and 2 Cor 1.1; “the church of Cenchreae” in Rom 16.1; “the church of the Thessalonians” in 1 Thess 1.1). Sometimes the term (in the plural) points to a larger area with many local churches (“the churches of Galatia” in Gal 1.2; the “churches of Asia” in 1 Cor 16.19; “all the churches (of Christ)” in 1 Cor 7.17; Rom 16.16). And lastly, the term is used to indicate the whole body of Christians throughout the world (1 Cor 12.28; 15.9; Gal 1.13; Eph 1.22; Phil 3.6; 1 Tim 3.15). Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 8.

¹⁹ The challenge of the interrelation of the Church local and the Church universal has been implicit for Christian teaching and practice from its beginning. In the Lucan narrative, the Church of Christ started in a specific place, the city of Jerusalem, which was the heart of the Jewish religion, and at the same time a city with a universal horizon, a holy city, a holy mountain for all nations (Isa 2.2–4; Mic 4.1–3). From this account of its origins in Jerusalem, the Church showed a universal openness, because it was commissioned to bring the Gospel of Christ to the whole world. At the outset, however, the universal was experienced in and through the local. For example,

Zauważono jednocześnie, że Kościół powszechny i Kościoły lokalne pozostają w stałym napięciu. Jako przykład autorzy dokumentu wskazali sytuację, gdy określony Kościół lokalny zbyt rozciąga swoją autonomię. Wtedy może dojść do zerwania komunii kościelnej z pozostałymi chrześcijanami, a więc z komunią na poziomie powszechnym. Podkreślono, iż jest to niebezpieczeństwo grożące zarówno anglikanom, jak i katolikom²⁰.

W kontekście ukazywania tej wzajemnej zależności dokument podniósł temat prymatu biskupa Rzymu. Daleko idące deklaracje można zamknąć w stwierdzeniu, iż z biegiem czasu biskupi Rzymu, Antiochii, Aleksandrii, Konstantynopola i Jerozolimy przejęli „ponadlokalną” odpowiedzialność za wierzących w Chrystusa, natomiast na pierwszy plan wysunęła się posługa biskupa Rzymu, jako następcy Piotra. Biskup rzymski zajmuje taką pozycję, jaką Piotr wobec pozostałych jedenastu apostołów. Jako przykład starożytnego pojmowania wyjątkowej pozycji biskupa Rzymu podano list Klemensa Rzymskiego do Koryntian²¹. Słusznie zauważono, że dla katolików jeden Kościół lokalny nie może być w komunii z innym Kościołem lokalnym, jeśli ten nie uznaje zwierzchnictwa biskupa rzymskiego²².

Jednocześnie wskazano na anglikańskie instrumenty mające na celu utrzymanie jedności Kościołów lokalnych z Kościołem powszechnym w anglikań-

in the Matthean account of the resurrection the disciples are told to meet the risen Lord in Galilee of the nations (Mt 28.7,10). Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 8.

²⁰ *Moreover, Anglicans and Catholics each affirm and experience, albeit asymmetrically, that these two poles, local and trans-local, exist in a certain tension with each other. Too strong an emphasis on local autonomy risks straining important ecclesial bonds at the trans-local level. This potentially leads to insufficient critical distance from the prevailing culture and inadequate attention to the expressions and practice of faith in other parts of the Church. If a diocesan church or regional/provincial structure does not actively participate in this mission beyond its own borders and immediate concerns, it can lose awareness of a vital dimension of its identity within the universal mission of God.* Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. “Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal”, 14.

²¹ *Over time, the bishops of the patriarchal sees of Rome, Antioch, Alexandria, Constantinople, and Jerusalem assumed wider juridical responsibility at the trans-local level and, in the case of the Bishop of Rome, at the universal level (Gift §§ 45–47). This universal (“Petrine”) ministry of the Bishop of Rome was traced back to the apostolic ministry of both Peter and Paul, who witnessed to Christ by their deaths in that city. The importance of the Bishop of Rome among the other bishops was further explained by analogy with the position of Peter among the Twelve as the spokesman, representative disciple, and primary witness of the resurrection (Mt 16.16–19; Mk 16.7; Lk 24.34; 1 Cor 15.5). This primacy was interpreted as Christ’s will and continues to be significant for the Church (see Auth I §§ 11–12). Already in the First Epistle of Clement (late first century), the Bishop of Rome can be seen giving guidance to uphold the unity of the Corinthian church against divisive teaching.* Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. “Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal”, 12.

²² *For the Catholic Church, it is possible for one local church to be in communion with another local church only when the bishop of each is in communion with the Bishop of Rome (see LG § 23 and CN § 13). One local Catholic church cannot be in full communion with another local church whose bishop is not in communion with the Bishop of Rome.* Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 18.

skim rozumieniu. Są to m.in.: posługa jedności arcybiskupa Canterbury, konferencje w Lambeth czy spotkania prymasów anglikańskich²³. Słusznie wskazano na problemy pojawiające się we wspólnocie anglikańskiej, która z jednej strony pragnie zachować biblijnego ducha swojego nauczania, a z drugiej staje wobec wyzwań, a raczej wymagań, współczesnego świata: parytetów płciowych w kontekście święceń prezbiteratu i episkopatu, zmiany nauczania moralnego oraz kwestii związanych z seksualnością człowieka. Na styku tych dwóch rzeczywistości trudnym, a nawet niemożliwym zadaniem jest z jednej strony zachowanie nauczania Pisma Świętego, a z drugiej strony podołanie oczekiwaniom współczesnego człowieka. Dokument szczerze stwierdza, że na poziomie ogólnościowym brak anglikanizmowi narzędzi do utrzymania jednolitości nauczania kościelnego²⁴.

Po stronie katolickiej „narzędziem” zachowania jedności jest papież. Dokument wymienia prerogatywy biskupa Rzymu, tj.: kanonizację świętych, powoływanie biskupów, nauczanie *ex cathedra*, ustanawianie prawa dla całego Kościoła oraz mianowanie członków Kurii Rzymskiej²⁵. Strona anglikańska podkreśla na-

²³ *In this regard the churches of the Anglican Communion have developed the following instruments of communion, aimed at promoting mutual accountability among the provinces and national churches at the global level: the Archbishop of Canterbury, the Lambeth Conference, the Anglican Consultative Council, and the Primates' Meeting. Meanwhile within the provinces and national churches, variously determined according to specific historical and contextual factors, are provincial and national synods with respective houses of bishops, clergy, and laity. These synods are decision-making bodies which share in the responsibility for unity, faith, and order inherent in the episcopal office. Similarly, within the dioceses the same three-tiered synodal processes operate. Diocesan synods are, in some parts of the Anglican Communion, supported by deanery synods and, at the parish level, by parochial pastoral councils in which clergy and laity debate and decide issues together.* Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 20–21.

²⁴ *The Lambeth Conference emerged in the nineteenth century in the context of concerns facing an emerging global communion of churches. In the early twentieth century, tensions arose over moral issues (e.g. polygamy, artificial contraception, the remarriage of divorced persons) and from the mid-twentieth century, the ordination of women to the presbyterate and episcopate. From the late twentieth century into the twenty-first century, the most acute tensions have concerned questions of human sexuality. These issues also arise in Roman Catholic contexts. In Anglican contexts, however, they represent a new situation because of the apparent inability of the instruments of communion at the worldwide level both to resolve the presenting issues themselves and to find agreed-upon processes – such as those in the proposed Anglican Communion Covenant (see § 137 and n. 48) – to contain conflict so that it does not lead to further impairment of communion. This new situation raises questions about the adequacy and limits of the existing instruments at the various levels of Anglican ecclesial life. Indeed, it highlights the tension between the inheritance of doctrine that Anglicans share (rooted in the interpretation of Scripture and the interpretation of moral norms) and its different expressions in local and regional contexts.* Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 21–22.

²⁵ *Because he holds the See of the local church of Rome, which preserves the witness of Peter and Paul, the Bishop of Rome is believed to have a universal primacy. The First Vatican Council taught that the Pope has supreme, immediate, and ordinary jurisdiction throughout the Roman Catholic Church (that is, in all the local churches). The Second Vatican Council inserted that teaching into the context of episcopal collegiality. The Petrine ministry is a service that promotes unity (US §§ 24, 88, 94, 97), not a form of domination. Although the Bishop of Rome as universal*

tomiał rolę arcybiskupa Canterbury, który od pierwszego spotkania w Lambeth w 1867 r. stał się *primus inter pares* we wspólnocie anglikańskiej. Dla anglikanów prymas Anglii jest znakiem jedności, chociaż nie posiada on narzędzi do egzekwowania jedności w wierze w całej *Anglican Communion*, a jego pozycja nie posiada żadnego umocowania prawnego. Jego głos jest jednak słuchany przez innych biskupów i wiernych²⁶.

W tym miejscu należy wspomnieć także o elementach, które w myśl autorów dokumentu mogą posłużyć obu stronom dialogu za przykład. Strona katolicka powinna uczyć się od wspólnoty anglikańskiej dialogu rozumianego jako współpraca duchowieństwa i wiernych²⁷. Chociaż w tym miejscu to słowo nie pada, to z pewnością można użyć słowa „synodalność”, która w pewnym sensie stanowi

primate is able to act on his own authority, Roman Catholic tradition limits his “separate” actions to a few spheres, such as:

- the canonization of saints
- the naming and rare removal of bishops in the Latin Church, and the offering of communion to bishops elected in the Eastern Catholic churches
- the creation of cardinals
- the convening of ecumenical councils
- the convening of synods of bishops and possibly granting them deliberative status
- in exceptionally rare circumstances teaching with the charism of infallibility (*ex cathedra*)
- as chief legislator of the Roman Catholic Church, promulgating, promulgating universal church law
- appointing members of the Roman Curia

More often, his role is one of coordinating those instruments which serve the unity and mission of the Church, or of the pastor who encourages his flock. Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 46–47.

²⁶ *It is important to note that before the first Lambeth Conference, the Archbishop of Canterbury, though Primate of All England, was not a global primate. He was a local archbishop and metropolitan in England. With the quasi-conciliarity of the Lambeth Conference there also emerged the informal role of primus inter pares of the Archbishop of Canterbury within the Anglican Communion. This primacy, largely without juridical power, interrelates to all the instruments of communion as they have emerged and as they continue to develop. The Archbishop of Canterbury convokes the Lambeth Conference; he is President of the Anglican Consultative Council (ACC); and he convokes the Primates’ Meetings and chairs the Standing Committee between the primates and the ACC. Even if there is no juridical embodiment of this primacy, his ministry can also be seen to be the form of personal episcopate for the Communion: “Whoever may be the occupant of the office at the time, the ministry of the Archbishop of Canterbury commends itself to the Anglican Communion and to the universal Church as a paradigm of episcopal oversight that is personal and pastoral and that guides, leads and challenges” (TSI 3.4.7). Despite the lack of juridical authority within any province outside the Church of England of the Anglican Communion, or even outside the Southern Ecclesiastical Province of Canterbury in England, the Archbishop is the visible sign of the unity of the Communion. The voice of the Archbishop is listened to by bishops, clergy, and laity across the Communion.* Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 48.

²⁷ *The discernment of proper teaching, sound governance, and appropriate pastoral care requires a healthy and open conversation in the Church. In the judgement of the Commission, the Roman Catholic Church can learn from the culture of open and frank debate that exists at all levels of the Anglican Communion, evidenced by the indaba process, for example. The Anglican practice of granting a deliberative role to synods and of investing authority in regional instruments of communion indicates that the Synod of Bishops could be granted a deliberative role and further suggests the need for the Roman Catholic Church to articulate more clearly the authority of episcopal conferences. Mindful of the participation in the threefold office of Christ of both laity and the ordained, the Catholic Church can fruitfully learn from the inclusion of laity in decision-making*

znak rozpoznawczy anglikanizmu. Natomiast strona niekatolicka powinna czerpać od katolików m.in. wizję liturgii, która nie zmienia się w zależności od szerokości geograficznej, ideę jednego katechizmu, zawierającego jedną doktrynę, oraz zwyczaj wizyt biskupów z całego świata w jednym miejscu – w przypadku anglikanów jest to siedziba arcybiskupa Canterbury²⁸.

3. Próba teologicznej oceny

Posoborowy dialog ekumeniczny nie może być prowadzony w atmosferze nieustannej euforii z osiągniętych sukcesów. Nie może przerodzić się także w ciągłą krytykę dokonań, a wreszcie w podważanie sensu prowadzonych rozmów. Oba podejścia implikują dwa zgubne rozwiązania: irenizm i relatywizm lub ekumeniczną rozpacz. Bez wątpienia dokument *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal* wypracowany przez komisję mieszaną jest świadectwem wielkiego wysiłku obu stron w poszukiwaniu adekwatnych rozwiązań i takiego języka teologicznego, aby możliwe było zbliżenie obu wspólnot. Niewątpliwym plusem deklaracji jest postrzeganie jedności chrześcijan jako daru Ducha Świętego, a nie efektu kościelnej dyplomacji²⁹. Jednocześnie na zauważenie i docenienie zasługuje fakt, iż strona anglikańska niezwykle szczerze wypowiedziała się o trudnościach związanych z zarządzaniem ich wspólnotą kościelną, a także w utrzymaniu doktrynalnej jedności. Na te problemy wskazał przed laty Joseph Ratzinger (jeszcze jako prefekt Kongregacji Nauki Wiary). Mówiąc o współczesnym anglikanizmie, stwierdził, że genezę jego obecnego kryzysu trzeba widzieć w dwóch rozwiązaniach: rozciągnięciu

structures at every level of Anglican life. Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 58.

²⁸ *Receptive learning for Anglicans from Roman Catholic ecclesial life begins with an appreciation for the depth of commitment to the unity of the universal Church. In the judgement of the Commission, a renewed commitment to this ethos of unity would be strengthened through commitments such as: the use of at least one common, modern eucharistic prayer across the Communion; the provision of an approved common catechism; formal reception of the Principles of Canon Law Common to the Churches of the Anglican Communion; further exploration of the role of the See of Canterbury and its cathedral as the seat of the Archbishop as a focus of unity; and the practice of pilgrimage visits by bishops to meet with the Archbishop of Canterbury for prayer and consultation. Receptive learning from Roman Catholic expressions of episcopal leadership would include reflection on: diverse communities in full communion with one another in the same region; models of episcopal consultation and deliberation as seen in episcopal conferences and the Synod of Bishops as recently developed; the normative presence of a voice from outside the province, representing the wider Church in the deliberations and life of a regional church; and clarity of recognized processes for discernment, communication, and reception of authoritative teachings and decisions.* Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 58.

²⁹ Por. Joseph Ratzinger. 2013. *Kościół – znak wśród narodów* (Opera Omnia VIII/2). Tłum. Wiesław Szymona. Lublin: Wydawnictwo KUL, 691.

zasady większości na kwestie doktrynalne i przeniesieniu decyzji w tych kwestiach na anglikańskie Kościoły narodowe. Oba te rozwiązania dla Ratzingera były teologicznym nonsensem, ponieważ „doktryna jest albo prawdziwa, albo nieprawdziwa, i nie ma tu nic do gadania ani żadna większość, ani żaden Kościół narodowy”³⁰.

Ta synodalność wspólnoty anglikańskiej, która rozpoczęła nieustanną dyskusję na temat doktryny i nauczania moralnego, a wreszcie ich relatywizację, łączy się z problemem poruszonym przez dokument. Tym problemem jest relacja Kościoła powszechnego z lokalnym. Dokument, poruszający problem napięcia pomiędzy dwoma wymiarami Kościoła: powszechnym i lokalnym, wskazuje pośrednio na dyskusję, która przed laty toczyła się pomiędzy Walterem Kasperem a Josephem Ratzingerem. Dla pierwszego Kościół powszechny był sumą Kościołów lokalnych, a dla drugiego w Kościołach lokalnych przejawiała się powszechność Kościoła. Inaczej mówiąc, „Kościół powszechny wyprzedza Kościoły lokalne, które powstają jako konkretne urzeczywistnienia Kościoła powszechnego”³¹. Przyjęcie odwrotnej perspektywy może skutkować „anglikanizacją” katolicyzmu, a więc pewne decyzje doktrynalne lub dyscyplinarne nie będą rozstrzygane na poziomie powszechnym, ale będą leżeć np. w kompetencji lokalnych episkopatów. To zaś prowadzi do relatywizmu w sprawach wiary i moralności. Słusznie zatem dokument pytał o sposoby egzekwowania ortodoksyjności doktryny i praktyk po stronie wspólnoty anglikańskiej wobec tworzenia nauczania metodą głosowania.

Na zauważenie zasługuje z jednej strony podkreślenie roli Piotra i jego następców w Kościele katolickim, a z drugiej strony ukazanie pewnej niewystarczalności urzędu arcybiskupa Canterbury jako pierwszego spośród równych. Już dokument dialogu z 1976 r. *Władza w Kościele* podjął problem zjednoczenia pasterzy pod autorytetem jednego z biskupów. Wskazano w nim na nauczanie I Soboru Watykańskiego o „Bożych uprawnieniach” następców Piotra. Rozumienie tych słów, jako prymat nad Kościołem wpisany w Boże plany, nie budzi zastrzeżeń po stronie anglikańskiej. Natomiast problemy pojawiają się w chwili, gdy te słowa przekładają się na eklezjologię chcącą odebrać Kościołom niebędącym we wspólnocie z następcą Piotra miana pełnego Kościoła. Następnie w tym samym dokumencie wskazano na trudności, które rodzi dogmat o nieomyślności papieża w Kościele Anglii, których egzemplifikacją było ogłoszenie ostatnich dogmatów maryjnych, gdyż anglikanie „wątpią w stosowność, lub nawet możliwość, orzekania ich jako

³⁰ Joseph Ratzinger. 1998. *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół katolicki na przełomie tysiącleci*. Tłum. Grzegorz Sowinski. Kraków: Znak, 125–126.

³¹ Joseph Ratzinger. 2006. *Nowe porwy Ducha. Ruchy odnowy w Kościele*. Tłum. Stanisław Czerwik. Kielce: Jedność, 28.

zasadniczych (*essential*) dla wiary wyznawców”³². Wreszcie dziewiętnastowieczne rozumienie prymatu, jako jurysdykcji biskupa Rzymu, budzi niepokój po stronie anglikańskiej. Słusznie zauważył zatem James Hawkey, że anglikanizm nie przekreśla samego prymatu, niejako *per se*, lecz pyta o miejsce następcy Piotra w kolegium biskupów³³. Deklaracja z 1976 r. wysunęła zatem nieśmiały postulat zastąpienia takiego rozumienia prymatu na bardziej duszpasterski. Bez wątpienia zastrzeżenia po stronie anglikańskiej nie zmieniają faktu, iż od dziesięcioleci anglikanie widzą potrzebę istnienia w Kościele osoby pełniącej funkcję *quasi*-papieską. Potrzeba ta wynika, chociażby z praktycznych potrzeb utrzymania jedności anglikanizmu na całym świecie. Taką pozycję posiada arcybiskup Canterbury, który w swoich prerogatywach jest jednak obecnie bardziej podobny niememu Zachariaszowi niż Piotrowi z kart Ewangelii.

Na pewien duszpasterski sposób wykonywania prymatu wskazał Benedykt XVI, ogłaszając dokument *Anglicanorum coetibus*, który otwierał szeroko drzwi konserwatywnym anglikanom do pełnej i widzialnej jedności z Kościołem katolickim. Biskup Rzymu jawi się w świetle tych działań obecnego papieża emeryta wobec anglikanów nie jako kościelny policjant, którego władza jest nieograniczona, ale jako gwarant jedności Kościoła. Dokument krótko wspominał o ordynariatach personalnych w kontekście trudności, które zrodziły ich ustanowienie. Dla jednych był to sygnał do zachowania ekumenicznej ostrożności, a dla drugich przejaw duszpasterskiej troski biskupa Rzymu³⁴. Na papieską ofertę zachowania elementów anglikańskiej tradycji w liturgii byłych anglikanów można spojrzeć z perspektywy, o której wspomina sam nowy dokument dialogu, czyli wzajemne ubogacanie się i przypomnianie sobie o zapomnianych elementach własnej konfesyjnej tożsamości. Mszał dla byłych anglikanów jest pierwszą księgą liturgiczną, w której Kościół oficjalnie rozpoznał, zaaprobował i uczynił własnym zbiór tekstów powstałych i używanych poza widzialnymi granicami Kościoła rzymskiego³⁵. Zatem to,

³² Międzynarodowa Komisja Anglikańsko-Rzymskokatolicka. 1977. „Władza w Kościele (Wenecja 1976)”. *Życie i Myśl* 6 (27): 111.

³³ Por. James Hawkey. 2018. *Walking Together on the Way: Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal – An Anglican Commentary* (12.07.2018). <http://www.anglicancommunion.org/media/331675/Anglican-Commentary-on-ARCIC-III-Agreed-Statement.pdf>.

³⁴ *The establishment of personal ordinariates, equivalent in Latin Catholic canon law to dioceses, for those Anglicans who as groups have left Anglican churches to enter into full communion with the Roman Catholic Church, is seen as further reason for caution by some members of the Anglican Communion. Other Anglicans have accepted this development as a pastoral response which should not be seen as overturning the long-term goal of ARCIC. Despite such serious questioning and criticism, neither the Anglican Communion nor the Roman Catholic Church has deviated from their commitment to the goal of visible unity.* Anglican-Roman Catholic International Commission. 2018. *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal*, 2–3.

³⁵ Por. Clinton Allen Brand. 2015. „Very Members Incorporate: Reflections on the Sacral Language of Divine Worship”. *Antiphon* 2 (19): 132.

co zaproponował nowy dokument, dokonało się już w Kościele katolickim dzięki konwersji części anglikanów.

4. Zakończenie

Ze względu na coraz bardziej radykalne zmiany w nauczaniu doktrynalnym i moralnym wspólnoty anglikańskiej każdy nowy dokument dialogu z Kościołem katolickim powinien budzić ciekawość i pobudzać do jego krytycznej lektury. Z jednej strony soborowe, ciepłe słowa pod adresem anglikanizmu w wielu kwestiach zostały ostudzone w latach posoborowych, a z drugiej strony dzisiejszy protokół niezgodności nie dotyczy już tylko doktryny, ale być może przede wszystkim moralności.

Postawione na początku zadanie, czyli prezentacja wybranych teologicznych problemów, które porusza nowy eklezjologiczny dokument dialogu anglikańsko-katolickiego, wymaga wieloaspektowego spojrzenia. Po pierwsze, dokument ten pojawił się już w nowej eklezjalnej rzeczywistości, na którą składają się: lata już prowadzonego dialogu, trudności z nim związane oraz konwersja wielu anglikanów do Kościoła katolickiego. Po drugie, dokument *Walking Together on the Way – Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal* poprzez już sam tytuł sygnalizuje poruszane w nim problemy. Na zauważenie zasługuje wysiłek włożony w refleksję nad związkiem Kościołów lokalnych z Kościołem powszechnym. Cennym zarówno dla strony anglikańskiej, jak i katolickiej jest wniosek, iż Kościół ze swojej natury posiada wymiar powszechny, a jednocześnie ta powszechność musi dochodzić do głosu w jego lokalnych wymiarach. Jednym z najważniejszych efektów dialogu jest ponowne, cieplejsze ze strony anglikańskiej spojrzenie na osobę i zadania następcy Piotra – biskupa Rzymu. Pytanie, które nadal pozostaje otwarte, brzmi: Czy arcybiskup Canterbury jest w stanie stać się realnym punktem odniesienia i strażnikiem jedności we wspólnocie anglikańskiej? Odpowiedź cały czas czeka na sformułowanie. Wreszcie problem relatywizacji nauczania kościelnego nie jest jedynie anglikańską bolączką. Ciągła dyskusja nad doktryną oraz jej recepcją w konkretnych decyzjach pastoralnych w różnych częściach świata zagraża także katolicyzmowi. Przykładem może być tocząca się dyskusja nad udzielaniem Komunii św. osobom rozwiedzionym w nowych związkach lub protestanckim małżonkom katolików.

Artykuł z oczywistych powodów jedynie sygnalizuje pewne problemy podjęte w dokumencie. Niestety wielu kościelnym dokumentom dialogu grozi los zakurzonych książek w bibliotekach wydziałów teologicznych lub w koszyku księgniarni kościelnych z działu przecen. Przykładem może być zbyt słaba znajomość i recepcja *Wspólnej deklaracji w sprawie nauki o usprawiedliwieniu* z 1999 r.

po stronie katolickiej i ewangelickiej. Jednocześnie wydawane dokumenty nie mogą stać się celem samym w sobie, ponieważ, jak podkreśla sam nowy dokument anglikańsko-katolicki, celem dialogu jest jedność podzielonych chrześcijan w jednej wierze przy jednym ołtarzu.

Bibliografia

- Brand Clinton Allen. 2015. „Very Members Incorporate: Reflections on the Sacral Language of Divine Worship”. *Antiphon* 2 (19): 132–154.
- Bruncz Dariusz. 2008. „Wspólnota Anglikańska po Konferencji Lambeth 2008”. *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 2 (63): 81–93.
- Hawkey James. 2018. *Walking Together on the Way: Learning to Be the Church – Local, Regional, Universal – An Anglican Commentary* (12.07.2018). <http://www.anglicancommunion.org/media/331675/Anglican-Commentary-on-ARCIC-III-Agreed-Statement.pdf>.
- Kałuzny Tadeusz. 2012. *Na drogach jedności. Dwustronne dialogi doktrynalne Kościoła rzymsko-katolickiego na płaszczyźnie światowej*, Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów.
- Kantyka Przemysław. 2012. „What Happened to «Sola Scriptura»? How the Bible was Used in the Fight for Women Priests and Bishops in the Anglican Communion”. *Roczniki Teologii Ekumenicznej* 4 (59): 31–42.
- Kozłowski Mikołaj. 1983. „Historia dialogu anglikańsko-prawosławnego”. *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 3: 29–45.
- Nadbrzeżny Antoni. 2010. „Unia czy wspólnota z Rzymem? Pytanie o model jedności chrześcijan w konstytucji apostołskiej Benedykta XVI *Anglicanorum coetibus*”. *Studia Salvatoriana Polonica* 4: 39–51.
- Nichols Aidan. 2011. *Anglican Uniatism: A Personal View. W Anglicans and the Roman Catholic Church. Reflections on Recent Developments*. Red. Stephen. Cavanaugh, 73–102. San Francisco: Ignatius Press.
- Ratzinger Joseph. 1998. *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół katolicki na przełomie tysiącleci*. Tłum. Grzegorz Sowinski. Kraków: Znak 1998.
- Ratzinger Joseph. 2006. *Nowe porwy Ducha. Ruchy odnowy w Kościele*. Tłum. Stanisław Czerwik. Kielce: Jedność
- Ratzinger Joseph. 2013. *Kościół – znak wśród narodów* (Opera Omnia VIII/2). Tłum. Wiesław Szymona. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Składanowski Marcin. 2010. „Anglicanorum coetibus wobec problemu anglikańskiej tożsamości”. *Roczniki Teologii Ekumenicznej* 2 (57): 99–121.